

The Thogomelo Project

MOHLODI WA TATAISO BAKENG SA BAHLOKOMEDI BA SETJHABA

Ho arabela mabapi le tthekefetso ya
bana, tlhokomoloho le qhekanyetso

Sesotho

social development

Department:
Social Development
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Tshireletso ya bana

Tshireletso ya bana ke eng?

Tshireletso ya bana ke:

- Ho thibela le ho sireletsa bana kgahlano le boemo bofe kapa bofe ba tlikefetso, ho sotlwa, tlhokomoloho kapa nyenyefatso
- Ho arabela bakeng sa bana ba hlekefeditsweng kapa ba utlwisitsweng bohloko
- Ho arabela bakeng sa bana ba hloakang tlhokomelo le tshireletso

Hobaneng ha ho sireletsa bana ba rona ho le bohlokwa?

Tshireletso ya bana e etsa bonnete ba hore bana ba rona ba bolokehile le hore ditlhoko tsa bona tsa kgolo di a fihlellwa. Ditlhoko tsa kgolo di akaretsa:

- Ditlhoko tsa Mmele
- Ditlhoko tsa Phedisano
- Ditlhoko tsa Maikutlo
- Ditlhoko tsa Monahano
- Ditlhoko tsa Semoya
- Ditlhoko tsa Botjhaba
- Ditlhoko tsa Ikonomi/Moruo

Ho phela hantle ha bana ho fihlellwa ha bokgoni ba kgolo ya ngwana bo kenyeletswa tikolohong e tsotellang hape e le e tshehetsang.

Ho etsahalang ha bana ba sa sireletseha?

Ha bana ba rona ba sa sireletseha ba ba kotsing ya ho hlekefetswa, ho hlokomolohwa le ho qhekanyetswa.

Tlhekefetso ya bana ke eng?

Tlhekefetso ya bana ke mofuta ofe kapa ofe wa kutlwisobohloko kapa tshwaro e mpe ngwaneng e jwaloka: ho otlala, ho shapa, tlhekefetso ka thobalano, ho ba dikgoka, tshebedisompe ya bana, ho utlwiswa ngwana bohloko maikutlong le monahanong.

Tlhekefetso ka thobalano ke eng?

Tlhekefetso ka thobalano e kenyetsa ho qobella kapa ho ngoka ngwana ho nka karolo mesebetsing ya thobalano. Ke tlhekefetso ho sa natse hore ngwana o dumetse kapa ha a dumela. Sena e ka ba ho hlodisa motho, ho tshwaratshwara, ho ba kgahlamelong ya disebediswa tsa phonokerafi (dikarolo tsa bonna le tsa bosadi tse pepeneneng), thobalano ka tshebediso ya molomo, thobalano ka tshebediso ya menwana, motabo kapa bootswa.

Tlhekefetso ya mmeleng ke eng?

Ena ke ketso efe kapa efe e qetellang e bakile kotsi kapa lefu ho ngwana. Sena e ka ba ho ruruha le mehwabadi, maqeba a ho sehwa le ho kgophoha, ho robaha masapo kapa ho nonyetseha, ho tshellwa tjhefu, ho tjha, le ho utlwiswa bohloko ho iphetang hoo tlhaloso ya hona e kekeng ya lekana kapa e sa tshwaneng.

Tlhokomoloho ke eng?

Tlhokomoloho ke ho se fumantshe ngwana ditlhoko tsa mmeleng ka boomo (tse jwaloka dijo, mofuthu, setshirelo kapa tshireletso mabapi le kotsi). E ka qetella e iphetotse tlala e tswelang, phepo e mpe, tlhweko e mpe kapa boemo ba bodulo bo fokolang. Tlhokomoloho hape ke:

- ho hloleha ho batla, ho fumana kapa ho latela tlhokomelo ya ngakeng
- ho hloleha ho hlophisetsa ngwana bakeng sa thuto, ha tjhelete le mehlodi e fumaneha
- ho siya bana ba le bang

Tlhekefetso ka maikutlo le ka monahano ke eng?

Tlhekefetso ena ke paterone ya boitshwaro bo utlwisang kapa bo thibelang kgolo ya ngwana ya maikutlo kapa ya ho ikutlwa a na le boleng ka boyena. E ka nka sebopeho sa:

- tshehollo, tshoso kapa ho qhelelwa ka thoko
- ho iphaphanya, ho seholla, ho sebedisa motho, bobodu kapa ho tshosetsa ngwana
- ho rata ngwana e mong ho feta e mong
- ho se fihlelle ditlhoko tsa ngwana bakeng sa lerato kapa ho ela sedi
- ho hoeletsaka kapa ho rohaka ngwana
- dikgoka tse tshosetsang kapa maiteko a ho tshosa ngwana
- ho jwetsa ngwana leshano

Qhekanyetso ya ngwana ke eng?

Sena ke ho beha ngwana pontsheng maemong a latelang:

- basebetsi ba bana (*child labour*)
- bokgoba
- tlhekefetso ka thobalano
- phonokerafi ka bana
- ho rekisa ka bana
- ho tlosa ditho tsa mmele ka nkane

Basebetsi ba bana ke mosebetsi o sa lokelang dilemong tsa bongwana mme o beha ditlhoko tsa hae tsa kgolo/tswelopele kotsing.

Dikgoka ke eng?

Mosebetsi ofe kapa ofe ka motho, mokgatlo kapa moelelo o sa dumelleng motho ho fihlella ditokelo tsa hae tsa botho. Sena e ka ba:

- ka puo ya molomo
- ka mmele
- ka maikutlo
- ka kgohlano e malebana le dibetsa
- ka sepolotiki

Nka etsang ka tlhekefetso ya bana?

Ke matshwao afe a tlhokomediso a bontshang hore ngwana a ka ba kotsing kapa a tshwaetseha habonolo?

- Matshwao a mmeleng a jwaloka, ho ruruha, kotsi tsa hloohong, masapo a robhileng kapa phepompe.
- Phetoho boitshwarong jwaloka ho sa tsamaye sekolo, ho ikgula, mamellong e fokolang, ho tshaba, boipolao kapa boitshwaro bo ikutlwisang bohloko.
- Matshwao a mang a jwaloka meharo, boitshwaro bo sa lokang ba thobalano, kgalefo e sa lokang, ho ntshetsa metsi dikobong le ho hlobaela, kapa ho fetola mekgwa ya ho ja.

Ke arabela jwang ha ngwana a ntlalehela ka tlhekefetso ya bana?

Latela dintlhathuto ho tswa ho *ChildLine South Africa*:

- Kgolwa ngwana.
- Leboha ngwana bakeng sa ho ba sebete ho bua le wena.
- Jwetsa ngwana hore e ne e se molato wa hae.
- Hlalosa bokunutu – hore leha ngwana a boletse ka ho tshepeha, wena jwaloka motho e moholo o lokela ho tlalehela molaodi ya nepahetseng, ya jwalo ka mosebeletsi wa setjhaba, hore ngwana a tle a fumane thuso le tshehetso. Sebetsana le maikutlo/matshwenyeho a ngwana. O ka arolelana le yena kutlwisiso ya “makunutu a lokileng le a sa lokang”.
- Ellelwa mme o be sedi mabapi le maikutlo a ngwana. Mamela ngwana, shebisisa maikutlo a hae mme o mo netefaletse hore o tla mo fumanela tshehetso.

KE SEKE ka etsa eng?

- Wa fuputsa ka tlikefetso.
- Wa tlosa ngwana ntle leha ebe a le kotsing ya kapele kapa ya maikemisetso.
- Wa toba mohlekefetsi kapa batswadi.
- Wa etsa qeto ya hore ngwana o bua nnete kapa tjhee.
- Wa halefa ha ngwana a o jwetsa ka tlikefetso – mamela hantle o kgutsitse.
- Wa etsa ditshepiso tseo o ke keng wa di phetha.
- Wa “Bua hampe” ka mohlekefetsi.

*Ka nako tsohle o fetisetse ngwana
ho le ho tlalehela mosebeletsi wa
setjhaba hore ngwana a tle a thuswe
mme a sireletswe.*

Hobaneng ha ke lokela ho tlaleha tlikefetso ya bana, tlhokomolo le qhekanyetso

Jwaloka ha o le mohlokomedi wa setjhaba:

- O na le **boikarabelo ba molao** ho ya ka Molao wa Bosenyi (Sexual Offences and Related Matters Amendment Act) ho tlaleha melato kapa melato e belaelwang ya tlikefetso ka thobalano sepoleseng kapa ho mosebeletsi wa setjhaba.
- O na le **boikarabelo ba boitshwaro** (ho ya ka Molao wa Bana) ho tlaleha melato ya tlikefetso kapa ya tlhokomoloho sepoleseng kapa ho mosebeletsi wa setjhaba. Empa haeba o sebetsa, ho tea mohlala, jwaloka mosebeletsi wa tlhokomelo ya bana le batjha kapa mosebeletsi wa nakwana wa setjhaba, le wena o na le boikarabelo bo molaong.

Ho tlaleha tlhekefetso

Ke hloka tlhahisoleseding efe ho tlaleha tlhekefetso?

- Lebitso, sefane le dilemo tsa ngwana.
- Aterese ya lapeng kapa dintlha tsa ho ikopanya le ngwana.
- Lebitso, aterese le dintlha tsa ho ikopanya le motswadi kapa bahlokomedi ba ka sehloohong ha o ba tseba.
- Mofuta wa tlhekefetso oo o belaelang hore o etsahetse le dintlha dife feela tseo o nang le tsona (o saka wa fuputsa tlhekefetso!).
- Lebitso le dintlha tsa ho ikopanya le mang kapa mang ya ka netefatsang hore tlhekefetso e bile teng.
- Lebitso la hao le hore ho ka ikopanngwa le wena jwang – ditlaleho tse sa ngolwang mabitso di tla amohelwa le ho fuputswa.

*Ha o belaela
tlhekefetso empa o
sena dintlha tsohle
ka yona, o ntse o ka
tlaleha ngongoreho
ya hao ho mosebeletsi
wa setjhaba.*

Ho etsahalang ha o qeta ho tlalehela sepolesa kapa mosebeletsi wa setjhaba?

- Mosebeletsi wa setjhaba o tla fuputsa tlikefetso.
- Sepolesa se tla fuputsa tlikefetso.
- Bobedi sepolesa le basebeletsi ba setjhaba ba na le boikarabelo mabapi le polokeho ya ngwana. Hona ho ka bolela ho tlosa ngwana ho mo isa tlhokomelong e bolokehileng kapa ho tlosa mohlophi/ya hlophang.
- Hopola hore ditsamaiso tsa bosenyi di tla nka nako ho fetisetswa ho Mokgwa wa Kahlolo tsa Bosenyi (phuputso, kahlolo, mokgwa wa khoto le ditjhankane). Tsamaiso tsa bosenyi ha di ke di etsahale ka nako tsohle.

Ho etsahalang ka nna ha ke tlaleha tlikefetso ya bana, tlhokomoloho kapa ho qhekanyetswa?

- Mosebeletsi wa setjhaba ya fuputsang o tla ikopanya le wena ho buisana ka referale ya hao le ntho efe kapa efe e sa hlakang.
- Ha o tlaleha molato kapa o belaela molato wa tlikefetso, tlhokomoloho kapa wa ho qhekanyetswa, o keke wa lefiswa ke motswadi kapa bahlokomedi ba sehloohong ha referale e ne e entswe ka botshepehi ho sireletsa ho sireletsa ditabatabelo tsa ngwana.

Ke tlalehela mang?

- Mosebeletsi wa setjhaba
- Mohala 0800 60 10 11
- *Childline* 08000 55 555
- Bakeng sa ho hweba ka bana 0800 555 999
- Mokgatlo wa Tshireletso ya Bana
(*Child Protection Organisation*) o sebakeng sa heno

Dikeletso mabapi le ho ba lekunutung

- Ho ba lekunutung ho bohlokwa haholo ha o sebitsana ka tlhekefetso kapa ka tlhekefetso e ka etsahalang.
- Mosebeletsi wa setjhaba o lokela ho nehwa tlaleho, mme yena o tla fetisetsa molato pele.
- Tlhahisoleseding kapa dintlha dife kapa dife ka tlhekefetso kapa ka ngwana di buisanwe feela le sepolesa kapa mosebeletsi wa setjhaba. O ka buisana ka sena ha feela o na le “tumellano ya ngwana e tsebisitsweng”. Hona ho bolela hore boemo bo buisanwe le ngwana ho etsa bonnete ba hore o tseba hore a lebele eng.
- Ha ngwana a bolela tlhekefetso, o ke se tshepise ho e beha e le lekunutu hobane o tlangwa ke molao kapa botho ho tlaleha tlhekefetso. Ka lebaka lena, ho bohlokwa ho jwetsa ngwana hore ho ka etsahala hore taba ena e seke ya behwa e le lekunutung ho hang.

Ha ngwana a timetse, tlaleha taba ena sepoleseng kapelepele. Ha ho hlokahale ho ema nako ya dihora tse 24 pele ho tlalehwa ngwana ya timetseng.

Ke eng seo ke hloakang ho se tseba ka ho fetisetsa motho ho e mong?

Ho fetisetsa motho ho e mong ke eng?

Ho fetisetsa motho ho e mong ke tsamaiso ya ho fumantsha ditlhoko tse feletseng bakeng sa ngwana ka ho thusa ngwana kapa lelapa ho fihlella ditshebeletso tse mmalwa. Ho fetisetsa motho ho e mong hape ho akaretisa tatediso e utlwahalang ho thusa ka tlaleho/pehelo ho tswa ho tshebeletso le ngwana.¹

Mokgwa wa ho fetisetsa motho ho e mong ke neteweke e kopanyang ditshebeletso setjhabeng. Sepheo sa yona ke ho fana ka tswelliso ya tlhokomelo ya bana.

Hobaneng re hloka ho fetisetsa motho ho e mong?

Ha se ka mehla bahlokomedi ba setjhaba le mekgatlo ya bona ba ka fanang ka ditshebeletso tsohle tseo ngwana a di hloakang. Ka nako e nngwe ho hlokahala ditshebeletso tsa ditsebi hore ho fihlellwe ditlhoko tse ikgethileng tsa ngwana le ho fana ka tlhokomelo e nepahetseng ka ho fetisisa.

*Ditshebeletso tsohle tse teng
setjhabeng di tlameha ho sebetsa
mmoho ho arolelana boikarabelo ba
tlhokomelo hammoho le ditshebeletso
bakeng sa ngwana e mong le e mong.*

¹ Family Health International. January 2005. Ho hloma neteweke ya *referale* bakeng sa tlhokomelo e feletseng ya tlhokomelo ya HIV dibakeng tse nang le mehlodi e fokolang.

Ke mang ya hloakang ho fetisetwa ho motho e mong?

- Bana ba hloakang tlhokomelo le tshireletso.
- Malapa a hloakang tlhokomelo le tshehetso.
- Bana ba hloakang tshehetso le ditshebeletso tsa bonamodi ba sa le bannyane.
- Bahlokomedi ba setjhaba ba hloakang tshehetso ho aha ho phela hantle ha monahano le phedisano ha bona.

Latela mehato ena e bonolo ho hloma/aha mokgwa wa ho fetisetwa motho ho e mong:

- Ngola lenane la ditshebeletso le diprojeke tse ka thusang bana, malapa a hloakang tlhokomelo le tshireletso, le bahlokomedi ba setjhaba motseng wa heno.
- Etsa manane a batho bao o ka ikopanyang le bona, dinomoro tsa mehala le diaterese tsa ditshebeletso tsena. Akaretsa seo tshebeletso e nngwe le e nngwe e ka o fang sona, le bana le malapa.
- Tseba batho ba fanang ka e nngwe le e nngwe ya ditshebeletso tsena. Batlisisa hore ke mehato efe eo o hloakang ho e latela ho fetisetwa bana kapa malapa ho motho e mong.
- Etsa bonnete ba hore o beha lekunutung ha o fetisetwa ngwana ho motho e mong.

Ke eng seo ke hloakang ho se tseba ka
ho fetisetwa motho ho e mong?

Ke fetisetsa jwang ngwana ho motho e mong?

- Hlalosetsa ngwana le mohlakomedi e moholo hore hobaneng o ba fetisetsa ho motho e mong, hlalosa le mofuta wa thuso le tshehetso eo ba ka e fumanang.
- Neha ngwana le mohlakomedi e moholo:
 - dintlha ka motho le mokgatlo
 - ba hokae
 - ba ka fihlella tshebeletso jwang
 - ha ho kgoneha, ba nehe karete kapa lengolo la ho fetisetsa motho ho e mong le nang le dintlha tse feletseng (akaretsa dintlha tsa hore hobaneng o ba fetisetsa ho motho e mong)
- Fana ka lengolo la ho fetisetsa motho ho e mong ho motho eo o fetisetsang ngwana ho yena. Le lokela ho hlalosa lebaka la ho fetisetsa motho ho e mong le tshebeletso e tla hlokwa. Akaretsa dintlha tsa ngwana. Beha khopi ya ditokomane.
- Etsa tatediso le ngwana hore na o ile a ya kopanong. Botsa ngwana hore na o hloka thuso hape.
- Kopa tshebeletso kapa motho eo o fetiseditseng ngwana ho yena, ho o neha tlaleho hore o tle o batlisisa hore ditlhoko tsa ngwana di fihlelletswe. Ba hlole hape beke e nngwe le e nngwe ho fihlela o ba le bonnete ba hore phuputso e qadile mme ngwana o bolokehile.
- Ngola dintlha ka tse latelang:
 - lebitso le dintlha tsa ho ikopanya le motho tsa motho eo o buang le yena
 - mohla le nako
 - mokgwa oo o o sebedisitseng ho fetisetsa motho ho e mong, mohlala, ka bowena, sefahleho le sefahleho, ka mohala.

Diabo tsa ditshebeletso tsa ho fetisetsa motho ho e mong ke dife?

1. Mekgatllo ya *Department of Social Development (DSD)* le *Child Protection Organisations*.

Seabo sa basebeletsi ba setjhaba ke ho:

- Etsa tlhahlobo ya ho ba kotsing ka boelets'i. Ngola moralo wa ketsahalo ho ya ka ditlhoko le maemo a ngwana le balelapa la hae.
- Tlosa ngwana kapele hae ba ho phela hantle ha hae ho le kotsing. Hlophisa tlhokomelo e ka thoko bakeng sa bana ba hlohang tshireletso hammoho le ho ba batla, ho ba kgetha, ho ba rupella le tshehetso ya ntlo e bolokehileng ya batswadi, batswadi ba batshweredi le batswadi ba ananetseng ngwana (adoptive).
- Lokisetsa ngwana le balelapa bakeng sa tlhokomelo e ka thoko moo ho hlokahalang. Tswellisa pele mme o etse meralo ya ruri bakeng sa bana ba maamong ana.
- Fumantsha kapa o hlophise boelets'i bo tswellang bakeng sa ngwana, sa balelapa le sa ya entseng phoso.
- Rala mme o behe tshebetsong mesebetsi e thibelang hape e ntshetsapele ho thibela tlikefetso ya bana.
- Qeta hore na ngwana o hloka tlhokomelo le tshehetso. Fumantsha ngwana le balelapa la hae tshehetso e hlokehang.
- Fumantsha bana ba nang le kgohlano le molao le batswadi ba bona ditshebeletso tsa nakwana le manane (diprogeramo) a fapaneng.
- Mema, kgetha, rupella, tshehetsa mme o tshwarelle bahlokomedi ba setjhaba.
- Nyalanya ditshebeletso mme o kopanye bohle ba amehang ka mehlodi le mekgwa ya tshehetso e hlokehang ka tsela ya taolo ya melao e atlehileng.

Dintlha tsa ho ikopanya le bona

- *National Department of Social Development* 0800 60 10 11
- *ChildLine* 08000 55 555
- *Child Welfare South Africa* 011 492 2888

2. Tshebeletso ya Sepolesa sa Afrika Borwa

Seabo sa bona ke ho:

- Hlahloba tlaleho ya tthekefetso.
- Bula “docket” bakeng sa melato e tlalehilweng.
- Etsa bonnete ba hore ngwana o bolokehile mme ha a tlo kopana le ho tshoha ho hong ha bobedi.
- Ofisiri ya sepolesa e tla botsa ngwana dipotso ho fumana setatemente. O tla hlokomela dilemo le bopaki bo bong ka nako eo a ntseng a botsa dipotso. Ha ho hlokeha o tla isa ngwana ngakeng ho ya hlahlojwa.²
- Motjhotjhisi le ofisiri ya sepolesa ba na le boikarabelo ba ho hanyetsa beile kapa ho batla/kopa mabaka haeba beile e dumellwa. Bua le lepolesa ka dikgetho tsena, mme o kope khopi e bontshang mabaka a beile.
- Batlisisa hore na molato ke wa tshitelo ya botlokotsebe. Bokelletsa bopaki bakeng sa kahlolo mme o tswele pele ka diqoso.
- Hlokomedisa Lefapha la Ntshetsopele ya Setjhaba ka ditlaleho tsohle tse mabapi le tthekefetso kapa botlokotsebe bo kgahlano le bana kapa o hlokomedise Mokgahlo wa Tsireletso ya Bana o hlwailweng.
- Fetisetša molato ho *National Prosecution Agency (NPA)* bakeng sa hore ba etse qeto ya hore ba ka qosa kapa tjhe. Dula o ntse o tsebisa phofu ka tswelopele ya molato.³

2 http://www.saps.gov.za/org_profiles/core_function_components/fcs/establish.htm

3 CHILDREN<http://www.case.org.za>

- Motho e mong le e mong e moholo a ka bula molato boemong ba ngwana leha ngwana a le siyo.
- Sepolesa le sona se ka nna sa laela mohlekefetsi ho tloha lapeng la ngwana haeba sena se tla etsa hore a bolokehe.
- Nka karolo dihlopheng tsa ditheo tse kopaneng tsa tshireletso ya bana, ho akaretsa le dipatlisiso tse kopanetsweng le basebeletsi ba setjhaba ba hlwailweng.

Dintlha tsa ho ikopanya le bona

- *SAPS Emergency Services* 10111
- *Crime Stop* 08600 10111
- *Family Violence, Child Protection and Sexual Offences (FCS) Unit* 012 393 2359 or childprotect@saps.org.za

Nka etsang ha motho ya belaelwang ka ho hlekefetsa a ntshosetsa?

- Mabapi le tshosetso ya lapeng, etsa kopo ho SAPS kapa khotho bakeng sa lengolo la tshireletso (*protection order*) ho ya ka *Domestic Violence Act (No 116 of 1998)*. E tla o jwetsa hore o etseng ho thibela motho eno ho o tshosetsa.
- Mabapi le ha mohlekefetsi ya belaelwang e le motho eo e seng wa lelapa, latela e nngwe ya tsena:
 - haeba motho a se a qositswe, bua le Ofisiri ya Dipatlisiso mane SAPS kapa Motjhotjhisi khotho o kope hore ho ngolwe mabaka a beile a tla o sireletsa.
 - ha qoso e se e entswe, ho loketse ho kopa leqwetha/ramolao hore a etse kopo ya lengolo la tshireletso ka tsela ya khotho. Hona ha ho tlo o qosa tefello.

**Diabo tsa ditshebetso tsa ho fetisetsa
motho ho e mong ke dife?**

3. Khoto ya *National Prosecuting Authority* le *the Department of Justice and Constitutional Development Sexual Offences*

Seabo sa bona ke ho:

- Hlophisa dibaka dikhotong moo dipaki tsa bana (haholoholo mabakeng a tlikefetso) di ka pakang teng ba le tikolohong e lokolohileng mme e bolokehile ba se kotsing ya ho tshosetswa. Sena se etsetswa ho thibela le ho fokotsa tshosetso e nngwe/ bobedi. Hona ho ka akaretsa ho fana ka dikamore tsa dipaki tsa bana tse nang le galase e bonaletsang lehlakoreng le le leng feela kapa thelevishene e bontshang se etsahalang ka nqane e behilweng ho bapa le dikamore tsa khotho, kapa bopaki ba bonamoleli (ha ngwana a fana ka bopaki khotho, ditho tsa setjhaba di ka nna tsa hanelwa ho ba ka khotho. Hona ho thusa ngwana hore a bue ka bolokolohi).
- Ntlafatsa ditefello tsa boqosi le dikahlolo ka ho ruta diphofu tsa bana, bahlokamedi le dipaki tse ding ka tsamaiso le ditlokeho tsa diteko khotho.
- Neha batlalehi le ba bang boitsebelo ba ho laola kगतello ya bona. Kgothaletsa diphofu le dipaki ho paka.

Phofu ya tlikefetso ka thobalano e ka etsa kopo bakeng sa moqosuwa ya bolelwang hore a hlalohjwe bakeng sa HIV mme a tsebiswe diphetho tsa tlhahlobo⁴. Motswadi kapa mohlakomedi a ka etsa kopo boemong ba ngwana. Leha ho le jwalo, leha sephetho sa tlhahlobo se re ha a na tshwaetso, bana ba TLAMEHA ho tswela pele ba ntse ba nwa meriana ya bona ya tshireletso jwaloka ha e boletswe ke ngaka.

4 National Policy Framework and strategic plan for the prevention and management of child abuse, neglect and exploitation. Department of Social Development.

4 Dikantoro tsa Setereke le Lehae tsa Lefapha la tsa Bophelo

Seabo sa bona ke ho:

- Etsa tlhahlobo ngakeng bakeng sa ngwana ya hlekefeditsweng. Sesebediswa se ikgethileng sa botlokotsebe se sebediswe ha phofu ya botlokotsebe e hlahlojwa.
- Bokelletsa bopaki ba ngaka le molao (*medico-legal*) bakeng sa qoso e atlehileng ya ditlokotsebe mokgweng wa molao wa botlokotsebe.
- Fetisetša bana ho ngaka ya mahloko a kelello, mahloko a monahano kapa ho mosebeletsi wa setjhaba ha ho hlokeha.
- Sebedisana le mekga e meng e amehang tshireletsong ya bana.

5. Lefapha la Ditshebeletso tsa Ditjhankane

Seabo sa bona ke ho:

- Fana ka ditshebeletso tsa ho lokisa botjha bakeng sa baqosuwa (ho akaretsa le baqosuwa ba bana).
- Thibela tthekefetso ho tswela pele le ho sireletsa bana ba ka tlasa tshireletso le tlhokomelo ya bona.

6. Bahlahloli ba basebetsi, haholoholo ho potoloha basebetsi ba bana

Seabo sa bona ke ho:

- Ikopanya le basebeletsi ba setjhaba ha diketsahalo tsa basebetsi ba bana di hlwailwe.
- Thibela tthekefetso ho tswela pele ka ho fetisetša moqusuwa ho motho e mong bakeng sa ho qosuwa.
- Ho fana ka thupello mabapi le ho thibela basebetsi ba bana.

Diabo tsa ditshebeletso tsa ho fetisetša
motho ho e mong ke dife?

7. Lefapha la Merero ya Lehae

Seabo sa bona ke ho:

- Die registrasie van kinders so gou as moontlik na geboorte aan te moedig en te vergemaklik.
- Vlugtelingkinders te ondersteun en, waar toepaslik, met hulle gesinne of familie te herenig.
- Verantwoordelik te wees vir die implementering van die Wet op Films en Publikasies, wat die vervaardiging, gebruik en verspreiding van kinderpornografie verbied.

8. Barupelli/Matitjhere

Seabo sa bona ke ho:

- Thusa ka thibelo, ho hlwaya, taolo le ho fetisetsa motho ho e mong ha tlhekefetso ya bana le bana ba hlokang tlhokomelo le tshhehetso.
- Tshehetsa bana ba bileng le boiphihlelo ba tlhekefetso (jwaloka dikgoka) ka tlaseng le tikolohong ya sekolo.

9. *The South African Social Security Association (SASSA)*

Seabo sa bona ke ho:

- Amohela le ho tsamaisa dikopo tsa dithuso tsa tjelete ya phedisano.
- Ntlafatsa tshebetso tsa dithuso tsa tjelete ya phedisano.
- Sebetsana le boshodu le bobodu ba dithuso tsa tjelete ya phedisano.

Nka etsang ha ho sena tatediso ya ho fetisetsa motho ho e mong?

Ka nako e nngwe ho hlaha dikgeo mokgweng wa ho fetisetsa motho ho e mong. Ho bohlokwa ho nka mehato ho kwala dikgeo tseno.

- Hlophisetsa ho kopana le bafani ba ditshebeletso ba loketseng, kapa o ba letsetse mohala.
- Kopa tshedimosetso bakeng sa tsamaiso ya ho fetisetsa bana ho motho e mong.
- Ba hlalositse hore hobaneng o tla hloka tlaleho/pehelo ya ngwana ya fetiseditsweng ho motho e mong.

Nka etsang ho matlafatsa mokgwa wa ka wa ho fetisetsa motho ho e mong?

- Memela ditshebeletso tsa ho fetisetsa motho ho e mong kopanong ho bopa neteweke ya ho fetisetsa motho ho e mong e molaong mme o hlophise diabo le boikarabelo ba motho e mong le e mong ya amehang mokgweng wa ho fetisetsa motho e mong ho e mong.
 - Rala mmapa wa setjhaba/baahi ho bontsha hore ditshebeletso di amana jwang.
 - Buisana ka tsamaiso ya ho fetisetsa motho ho e mong hammoho le ka tlaleho/pehelo.
 - Kgothaletsa baamehi bohle ho ipopela ho ikopanya le batho ka bobona ka hara neteweke ya ho fetisetsa motho ho e mong.
 - Kenyeletsa baahi ho sebedisa le ho tshehetsa neteweke ya ho fetisetsa motho ho e mong ka ho ba lemosa le ho aha boitseko bakeng sa ditshebeletso.
- Kgothaletsa neteweke ya tshehetso setjhaba sa heno hore e amehe diketshalong.

Bana ba bokowa

Hobaneng ha bana ba bokowa ba tshwaetseha habonolo?

Bana ba bokowa:

- Ba hloka thuso e ngata mme ba nka nako e telele le matla ho feta ngwana ofe kapa ofe.
- Ba hloka tjelete e ngata bakeng sa ho phela hantle ha bona ha mmeleng le ho fihllehang.
- Ba na le ditlhoko tse ikgethang. Hona ke nnete haholoholo dibakeng tsa mahaeng moo baahi ba sa tlo utlwisisa ditlhoko tsohle mme ba qhelele ka thoko lelapa leno.
- Bana ba bang ba bokowa kelellong kapa monahanong ha ba kgone ho bontsha phapano mahareng a se nepahetseng le se fosahetseng/phoso. Hangata ditlokotsebe di tseba hona.
- Bana ba bang ba bokowa ha ba kgone ho itshireletsa ka ditho tsa mmele.
- Ka nako tse ding ho na le ho kgeswa, kgethollo, tshabo le ho hloka tsebo ho potapotileng ho sa itekanela/bokowa. Ka nako tse ding batswadi ha ba tsebe hore ba hlokomele bana bana jwang. Ka nako tse ding ba dumela nthong tse seng nnete ka bokowa. Hona ho ka baka tlikefetso le tlhokomoloho.

Nka tshehetsa jwang ho phela hantle ha ngwana ya bokowa?

- Etsa bonnete ba hore bana bohle ba bokowa ba bolokehile mme ba maamong a hlokometsweng a loketseng ho phela hantle ha ngwana eno.
- Etsa bonnete ba hore bana ba nang le bokowa ba ba le phihlello bohlweking bakeng sa bophelo ba bona bo botle ba mmele.

- Eba le mamello ngwaneng ya bokowa – ho ka nka ngwana enwa nako ho hlalosa se etsahalang ho yena ka baka la bokowa.
- Etsa bonnete ba hore dithuso tsa tjelete ya ba bokowa e sebedisetswa molemong wa ngwana ya bokowa – thuso ena e sebedisetswe feela bakeng sa ditlhoko tse ikgethileng tsa ngwana ya bokowa.
- Theha dihlopha tsa tshehetso bakeng sa batswadi ba bana ba nang le bokowa ho ba thusa ka diphephetso le dipherekano tsa bona tsa ka mehla. Tsena di ka nna tsa theha motheo bakeng sa batho ba ka thibelang tlhekefetso, tlhokomoloho le boqhekanyetsi setjhabeng.
- Ha o belaela hore ngwana ya nang le bokowa setjhabeng o kotsing kapa o hlekefeditse, o hlokomolohilwe kapa o qhekanyeditse, thusa ho qholotsa maikutlo a balelapa kapa moifo o sebakeng sa polokeho moo ngwana a behilweng teng hore ba fihlelle ditlhoko tse ikgethileng tsa ngwana eo. Hape o leke ho etsa bonnete ba hore ngwana a ka fihlella mme a sebedisa meaho (phihlello e akaretsang) le ho phela a bolokehile sebakeng sena. Ho tea mohlala, ngwana ya tsamayang ka setulo sa mabidi o tlameha ho sebedisa ntlwana.

Ke hokae moo nka fetisetsang ho motho e mong ngwana ya phelang ka bokowa kapa lelapa le hlokanang thuso?

National Council for Persons with Physical Disabilities in South Africa (NCPDSA)

Office: +27 11 726 8040 Mobile: +27 079 516 2467

Ba fana ka thupello e amang maikutlo setjhabeng.

Etsa bonnete ba hore bana bohle ba bokowa ba bolokehile mme ba boemong bo hlocomelehileng bo loketseng ho phela hantle ha bona.

Ho sireletsa bana ba tshwaetsehang habonolo

Diforamo tsa tlhokomelo ya bana (*Child Care Forums / CCFs*) di thusa ho sireletsa bana

- DiCCF ke dihlopha tse hlophisitsweng hape tse thehilweng hae, mme di sebetsa mmoho ho tshehetsa dikgutsana le bana ba tshwaetsehang habonolo setjhabeng sa bobona. Di ikemiseditse ho arabela ditlhoko tsa baahi/setjhaba le ho kgothaletsa bophelo ba botjhaba ba ho phela mmoho.
- Foramo e bopilwe ka baithaopi ba hlahang setjhabeng mme hangata e eteletsewe pele ke basebeletsi ba setjhaba le bahlokomedi ba setjhaba ba kgethilweng ke mmuso le diNGO.⁵
- Seabo sa ditho tsa CCF ke ho:
 - kopanya baahi ho hlwaya e sa le nako dikgutsana le bana ba tshwaetsehang habonolo setjhabeng
 - hloma/qeta hore bahlokomedi ba sehloohong ba bana ba hlwailweng ke bomang
 - etsa ditlahlobo ditlhokong tsa ngwana tsa mmeleng, maikutlong le phedisanong
 - thusa bana ho fihlella magolo a tswalo, dithuso tsa tjhelete, dithuso tsa ngakeng le tlhokomelo⁶
 - mema/laletsa batswadi ba tlameletsweng bakeng sa bana
 - hlophisa tlhokomelo ya ka mora sekolo le mananeo a matsatsi a phomolo

Ho na le dibopeho (mekgatlo) tse ding ka hara baahi Afrika Borwa tseo o ka di fihlellang. Tsena e ka ba diCCF, kapa Dikomiti tsa Setereke tsa Tlhokomelo ya Bana (*District Child Protection Committees*), mohlomong di bitswa ka lebitso le leng. Batlisisa hore ke dibopeho dife tse teng setjhabeng kapa seterekeng sa heno.

Nka etsang mesebetsing ya ka ya kamehla ya tlhokomelo ya setjhaba ho sireletsa bana?

- Bua o mamele bana. Nkela seo ba se buang hloohong. Ba kgothaleitse ho arolelana menahano le maikutlo a bona.
- Ba kgothaleitse ho nka karolo mesebetsing ya setjhaba e jwaloka dipapadi, dihlopha tsa batjha, mmimo, terama, mesebetsi ya bodumedi le ho ntshetsa pele ditshingwana tsa dijo.
- Ba kgothaleitse ho tsamaya sekolo le ho etsa mesebetsi ya bona ya sekolo.
- Jwetsa bana hore ba se bue le baditjhaba. Ba hlokomele hape le batho bao ba ba tsebang.
- Ba rute hore ba se ete le mang kapa mang dibakeng tse sa tsejweng.
- Ba rute hore ba se pate makunutu a tla etsang hore ba ikutlwe ba tshwenyehile.
- Ba jwetsa hore ba se dumelle mang kapa mang ho tshwara dikarolo tsa mmele ya bona tse poraefete.
- Ba kgothaleitse ho bua le motho e mong ha ba ikutlwa ba sa iketla, ba tshosetswa kapa ba le kotsing – ya jwaloka ngaka, titjhere, mohlokomedi wa setjhaba kapa motho eo ba mo tshepang.

***Bahlokomedi ba setjhaba
ba na le seabo sa
bohlokwa tshireletsong
ya bana!***

5 Boloka Bana. Re etsang mona Afrika? savethechildren.org.uk.

6 Lefapha la Ntshetsopele ya Phedisano (*Department of Social Development*) (Diforamo tsa Tlhokomelo ya Bana (*Child Care Forums*))

Nka etsang ho thusa hore bana e be ba bolokehileng?

- Ba rute hore ba letsetse mang bakeng sa thuso:
 - *The South African Police Service* mohaleng wa 10111
 - *ChildLine* ho 08000 55 555
- Ba thuse ho utlwisisa eo ba ka kopang thuso ho yena, jwaloka setho se tshepuwang sa lelapa kapa motswalle.

Nka matlafatsa jwang malapa ho sireletsa bana?

- Kgothaletsa malapa ho hlophisetsa bana bakeng sa bokamoso (lefa).
- Etela malapeng mme o kgohaletse ditho tsa lelapa ho buisana, ho tadimisisa ditlhoko tsa ngwana, ho ba le nako ya boithabiso mmoho le ho bopa tikeloho e sireletsehileng hape e hlokomelile.
- Hopotsa ba lelapa ho ngodisa bana ba bona mme o ba tshehetse, le hore ba fumane mangolo a tswalo hammoho le ditokomane tsa boitsebiso tsa bana ba bona.
- Fetisetsa balelapa ho motho e mong bakeng sa dithuso tsa phedisano kapa dithuso tsa ba sa itekanelang, ha ho hlokeha.
- Hlokomedisa setjhaba sa heno ho lemoha hore e mong le e mong o na le boikarabelo ba ho sireletsa bana kgahlano le ho ntshuwa kotsi.
- Arolelana le bana hore ho na le “makunutu a lokileng” le “makunutu a sa lokang” – a lokileng a etsa hore ngwana a ikutlwe a thabile mme a sa lokang a etsa hore ngwana a ikutlwe a hlomohile, a halefile kapa a utlwa bohloko.
- Kgothaletsa malapa le mekgatlo ho hlophisa mmoho le bana ha ba eya diketsahalang tsa setjhaba tsa phedisano kapa tsa dipapadi ho etsetsa ha ngwana a ka lahleha. O ka hlophisa sebaka moo le ka kopanang nako e itseng kapa wa ngola nomoro ya selefounu pampitshaneng hore ngwana a e boloke.

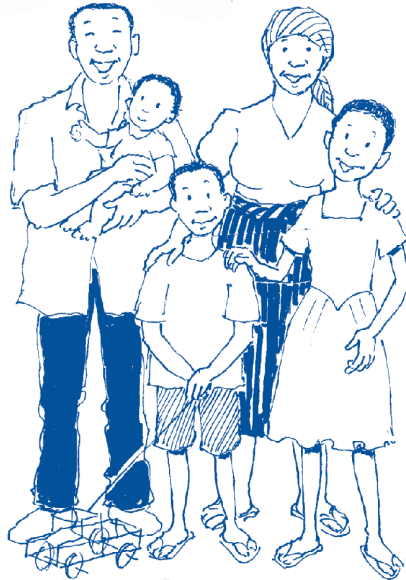
Baahi (setjhaba) ba ka thusa jwang ho sireletsa bana?

- Bopa monahano wa ho ba e mong bakeng sa bana le malapa a bona ka;
 - ho ba sebedisa mesebetsing ya setjhaba
 - ho ba fumantsha dibaka tsa dipapadi le tsa boiketlo
 - ho ba kgothaletsa mesebetsi ya ntshetsopele ya batjha
- Hasa tlhahisoleding ho ba lemosa ka bohlokwa ba tshireletso ya bana.
- Fana ka thuso ya kapele e fihlillehang bakeng sa bana ba hlekefeditsweng le malapa a hlohang.
- Tlaleha melato ya ho hlokomoloha bana, ho ba hlekefetsa le ho ba sebedisa hampe ho basebeletsi ba setjhaba le ho sepolesa.
- Fana ka matshediso le maikutlo a nang le tshepo bakeng sa ditho tsohle tsa setjhaba.
- Aha sedikadikwe/neteweke sa tshehetso mmoho le dikolo bakeng sa bana ba ka tshwaetsehang habonolo.
- Sebitsana le dikolo tse hlokomelang le diprojekeng tsa polokeho ya dikolo.

*Ngwana a ka fumana
thuso hokae?*

*- The South African
Police Service
mohaleng wa 10111*

*- ChildLine ho
08000 55 555*

Bahlokomedi ba setjhaba ba hloka ho itlhokomela le bona

Ke itlhokomela
jwang hore ke
tie ke arabele
baneng ba hloka
tlhokomelo le
tshireletso?

*Tlhokomelo ya setjhaba ka
nako tse ding ke mosebetsi
o kgathatsang hape o boima,
haholoholo ha o lokela ho
arabela baneng le malapeng
a hloka.*

*Tlhokomelo ya setjhaba e ka
ama ho phela hantle
ha monahano le phedisano
ha rona.*

Tsela tsa ho ithokomela

- Tswellisa pele bokgoni/boitsebello ba hao ba ho fana ka tlhokomelo.
- Laola nako ya hao mme o etse bonnete ba hore o ipha nako bakeng sa hao.
- Tshwarella phepo e ntle mme o tshwarelle mekgwa e lokileng ya ho robala.
- Etsa boikwetliso ba mmele, bo jwaloka ho tantsha kapa ho tsamatsamaya, le mesebetsi e meng ya boithapollo.
- Arolelana maikutlo a hao le bahlokomedi ba bang ba setjhaba.
- Tseba meedi ya hao mme o eellwe hore o hloka ho phomola le ho sebitsana le kगतello ya hao.
- Batla tshehetso le thuso.
- Aha neteweke ya tshehetso le ba o potapotileng.
- Tswellisa pele Moralo wa Ho Itlhokomela.

Hopola, ha o le kगतellong, o tshosetswa kapa o kgathatswa, batla thuso le tshehetso.

Bahlokomedi ba setjhaba ba hloka ho ithokomela le bona

E ntsheditswepele ka kopanelo ke *the United States Agency for International Development, Department of Social Development, Programme for Appropriate Technology in Health (PATH), International HIV/AIDS Alliance, le Health and Development Africa*, bakeng sa *Thogomelo Psychosocial Support le Child Protection Skills Development Programme*.

Task Order: GHH-I-01-07-00061-00-PATH

Mosebetsi wa Thogomelo Project (o bolelang “ho hlokomela” ka seVenda) o tshheditswe ke batho ba Amerika ka boemedi *the United States Agency for International Development (USAID)*. Projeke e laolwa ke PATH, HDA le *International HIV/AIDS Alliance* ka tlasa dipehelo tsa Contract No. GHH-I-00-07-00061-00 e mahareng a USAID le PATH. Diteng tsa mohlodi ona wa tataiso ke boikarabelo bo le bong ba Thogomelo Project mme ha bo supe hakaalo mehopolo ya USAID kapa ya *United States Government*.

© Tema: The Thogomelo Project, 2010

Tel: +27 11 484 8217

© Ditshwantsho: Jacana Media le *International HIV/AIDS Alliance*, 2010

© Sebopeho: Jacana Media, 2010

E phatlaladitswe ke Jacana Media

PO Box 291784, Melville 2109

Tel: +27 11 628 3200

Job no: 001216

E fetoletswe ke Grace Noge, Multilingua Translation/Interpretation Services

Kgatiso ya pele 2010

ISBN 978-1-77009-995-1

